

Toekomstverkenning Landbouw

Samenvatting en

Agenda voor de toekomst (concept)

Inleiding

De landbouw in Nederland en Overijssel roept passies op. Mensen hebben zeer uitgesproken meningen over waar het heen moet of kan. Een toekomstverkenning naar de landbouw kan ook nauwelijks waarde vrije toekomstbeelden maken. Gewenste en verwachte ontwikkelingen lopen door elkaar heen. In die mate, dat ook de wetenschap feiten uit het verleden of het heden verschillend interpreteert. Waar de één een constante ontwikkeling van schaalvergroting ziet, bespeuren anderen een veel complexere werkelijkheid waarin boeren naast schaalvergroting ook andere ontwikkelingsstrategieën hanteren.

Wens en verwachting komen ook overeen, omdat de landbouw een sterk gereguleerde sector is. De overheid is erg aanwezig. Je zou kunnen zeggen dat de gewenste toekomst 'gemaakt wordt' – hoewel ook in de landbouw de maakbaarheid van de samenleving wel eens overschat wordt. Toch worden toekomstige ontwikkelingen worden voor een belangrijk deel bepaald door maatregelen in Den Haag en vooral Brussel, bijvoorbeeld die op het gebied van inkomensondersteuning of milieu.

Vanwege de grote verschillen van duiding van de feiten heeft deze toekomstverkenning een andere opzet dan andere verkenningen van het Trendbureau. We formuleren niet vier omgevingsscenario's van mogelijke realiteiten die op Overijssel af komen. We gaan anders te werk. Eerst beschrijven we twee uitersten van wensbeelden voor de landbouw in Overijssel. Dit zijn wensbeelden die in de huidige discussies over de landbouw constant een rol spelen, en waartussen we niet kiezen. Daarna kijken we naar enkele toekomstige ontwikkelingen die op Overijssel afkomen en die deze wensbeelden makkelijker of moeilijker te realiseren maken. De spanning tussen wensbeeld en de ontwikkelingen levert elementen voor een agenda van de toekomst op. Die zal niet voor iedereen dezelfde zijn.

De verkenning kent daarom een driedeling:

- 1) Twee wensbeelden
- 2) Tien Ontwikkelingen
- 3) De agenda voor de toekomst

Deze samenvatting is voor een belangrijk deel gebaseerd op de inzichten zoals geformuleerd in vijf bijdragen die in het kader van deze toekomstverkenning zijn gemaakt. Het gaat om de LEI-studie 'Landbouw in Overijssel, huidige situatie en ontwikkeling', en daarnaast om vier essays van resp. J. Hoekstra, T. Hermans, G. Boosten en D. Roep¹.

Twee Wensbeelden

Binnen Overijssel leven er twee beelden die we hieronder ietwat gechargeerd neerzetten: het 'Plankgasboeren' en het 'Omgevingsgericht boeren'. Dit zijn twee verschillende wensbeelden die niet ergens gelokaliseerd zijn. Ze leven bij bestuurders, boeren, ambtenaren, maatschappelijke organisaties, volksvertegenwoordiger. Soms zijn ze zelfs in één mens of ook één bedrijf verenigd. De namen zijn wellicht niet helemaal adequaat, maar we hanteren ze omdat ze door het veld gebruikt worden.

---

¹ Al deze publicaties zijn te downloaden op de site: www.trendbureauoverijssel.nl.

Plankgasboeren

In het wensbeeld 'Plankgas' produceren de boeren in Overijssel producten voor de wereldmarkt. Feitelijk komen de producten ook in de toekomst voor een belangrijk deel terecht in de driehoek Berlijn, Parijs, Amsterdam, maar de boeren concurreren wel degelijk op een mondiale markt – en dat wordt door de verbeterde transport- en conserveringstechnologieën alleen maar meer het geval. Wat betreft de vraag naar producten wordt uitgegaan van een bescheiden demografische en economische groei en vergrijzing in Europa². Sterk groeiende landen China en India zullen in belangrijke mate hun voedselvoorziening zelf regelen, maar er is toch ook een vraag naar Europese producten en kennis.

Wat betreft het aanbod zal de komende jaren de trend naar vermindering van het aantal bedrijven doorzetten. Er zullen veel boeren stoppen. Er is voldoende kapitaal aanwezig, waardoor de vrijkomende gronden door andere boeren kunnen worden opgekocht.

Wat betreft het beleid wordt uitgegaan van een liberalisering van het landbouwbeleid van de EU. Concreet betekent dit onder andere de afschaffing van de melkquota, een stapsgewijze verandering van de bedrijfstoelagen, en vrijere in- en uitvoer van producten in Europa.

Het resulterende beeld van de Overijsselse landbouw is dat er grotere bedrijven zullen komen. Het aantal land- en tuinbouwbedrijven zal met ca. 3% per jaar dalen, en het areaal zal ongeveer gelijk blijven. De melkproductie zal toenemen met een gelijkblijvend aantal koeien. Per bedrijf neemt het aantal koeien toe, van gemiddeld 60 naar gemiddeld 120 in 2020. Dit zijn gemiddelden: er zullen derhalve ook veel grotere en veel kleinere bedrijven zijn. Ook het aantal varkenshouderijen daalt, vooral de vleesvarkens. De fokvarkensbedrijven zullen in aantal stabiel blijven. Een deel van de akkerbouwbedrijven zal omgezet worden in melkveebedrijven. Akkerbouwproducten met hoge toegevoegde waarde zouden in oppervlak kunnen stijgen. De tuinbouw heeft in Nederland goede perspectieven, maar komt in Overijssel weinig voor. De multifunctionele landbouw zal nog wat groeien, maar blijft in omzet relatief klein.

Energieproductie onder boeren komt voor, maar ondervindt stevige concurrentie van de teelt van andere gewassen die hogere verdiensten opleveren.

In dit wensbeeld zijn er inventieve methoden gevonden om grootschalige landbouw in kleinschalig landschap te realiseren³. Daarnaast is door nieuwe technologieën de intensieve veehouderij acceptabel geworden voor de Overijsselse burgers: het dierenwelzijn is vergroot, en de gevolgen voor het milieu en de omgeving zijn verminderd.

Variant: turboboeren

Dit is een variant op het plankgasboeren, maar in dit scenario is er een trendbreuk. De opschaling gaat sneller dan de afgelopen jaren. De liberalisering van de landbouw, het grote aantal stoppers, de nieuwe eisen aan de (varkens)stallen: het zijn ontwikkelingen die de komende jaren samenkomen, en die allemaal leiden tot een versnelde schaalvergroting. Nieuwe manieren van kapitaalverwerving zullen leiden tot de sprong vanuit het familiebedrijf naar veel grotere boerderijen. Bedrijven zullen aandelen uitgeven, in andere gevallen zullen boeren gaan samenwerken.

² Voor de onderbouwing van de hiernavolgende invulling van dit wensbeeld, zie LEI, Landbouw in Overijssel, 2010, als onderdeel van de toekomstverkenning vervaardigd.

³ Zie bijv. J.D. Hoekstra, Ruimte voor Boeren, Twee Toekomstbeelden voor landschap en landbouw in Overijssel 2030, www.trendbureauoverijssel.nl

Omgevingsgericht boeren

In dit wensbeeld levert de boer primair diensten en goederen aan zijn omgeving, niet producten voor de wereldmarkt. Uitgangspunt is dat het landelijk gebied de laatste jaren sterk van karakter gewijzigd is. Burgers zijn de hoofdbewoners. Niet-agrarische activiteiten zijn de belangrijkste economische drijvers. Stad en land zijn naar elkaar toegegroeid. In 2007 werden de nationale inkomsten uit de verbrede landbouw geschat op 232 miljoen Euro. 11% van de boerenbedrijven deed 'iets' aan verbreding. Een marktpotentieel van 1,5 tot 4,5 miljard Euro over 10 jaar wordt voor mogelijk gehouden⁴.

Omdat het aantal economische activiteiten in het Overijsselse landelijk gebied sterk is toegenomen, loont het ook om de biotoop van die activiteiten goed te onderhouden – en is het draagvlak onder burgers, bedrijven en bestuurders groot om de benodigde maatregelen te nemen. Een stabiele waterhuishouding is bijvoorbeeld belangrijk. Eén overstroming verhinderd, levert al vele miljoenen op. Boeren krijgen om die reden langdurige contracten (bijv. 30 jaar) om te boeren voor de natuur. Hierdoor wordt de grond ook niet minder waard op het moment dat er een natuurlijke bestemming op gelegd is. Essentie is de poging om de belangen van landbouw en natuur te zwaluwstaarten. Op het moment dat het grondwaterpeil verhoogd moet worden, wordt gezocht naar andere gewassen die daar tegen kunnen.

Boeren vullen hun inkomen aan door energieproductie. Stedelingen willen hun afhankelijkheid van fossielen brandstoffen verminderen. De overheid legt de infrastructuur aan zodat de energie kan worden getransporteerd van de boerderijen naar de stad. Boeren leggen houtsingels aan en verkopen de resulterende CO₂/rechten, en daarnaast natuurlijk de houtsnippers aan de biomassacentrale.

In dit scenario passen lokale en regionale voedselstrategieën. Steden en dorpen hechten er aan dat een belangrijk deel van het geconsumeerde voedsel uit de ommelanden komt. De band tussen boer en burger wordt weer aangehaald. Boeren realiseren meerwaarde door streekeigen producten te maken, stedelingen zijn bereid voor die kwaliteit te betalen. Het rijk en Europa stimuleren milieuvriendelijke landbouw door alternatieven die slechter zijn voor het milieu of voor het dierenwelzijn te belasten. Het is zelfs mogelijk dat vlees naar het hogere BTW-tarief van 19% gaat. De overheid ziet het niet meer als primaire levensbehoefte en het wereldvoedselvraagstuk vereist een vermindering van vleesconsumptie.

Overigens is überhaupt de grens tussen boer en burger vervaagt: veel boerenbedrijven halen hun inkomen voor een deel uit hele andere activiteiten. Dit sluit aan bij een trend die nu al zichtbaar is. Vorig jaar haalde een meerderheid van de boeren de meeste inkomsten uit andere dan agrarische activiteiten. Dat kunnen bijvoorbeeld banen zijn als leraar, tandartsassistent, of wethouder⁵.

Variant: Slowfarming

Dit is een variant van het omgevingsgericht boeren, maar hierbij is een trendbreuk bewerkstelligd waarbij de boeren radicaal vanuit het natuurlijk evenwicht denken. De teelt van meerjarige gewassen leidt ertoe dat de bodem zo min mogelijk bewerkt wordt. Hierdoor blijft de bodem op natuurlijke wijze vruchtbaar. In de veeteelt is gekozen voor natuurlijke groepen van dieren.

⁴ Ecorys, Verbreding Gevraagd, 2009. Dit is exclusief agrarisch natuurbeheer. Het LEI komt recent met lagere cijfers, zie pm

⁵ Zie H. Oostindië en R. van Broekhuizen, Landbouw en platteland in De Wolden, Wageningen 2004 voor een mooi overzicht. Hierbij speelt overigens mee dat 2008 een slecht landbouwjaar was, en de grens van wat men nog een landbouwbedrijf noemt, en wat niet, speelt ook een rol.

Tien Ontwikkelingen

Wat zijn de langere termijn ontwikkelingen die op de landbouw in Overijssel afkomen? Hieronder schetsen we 10 ontwikkelingen. We beginnen op wereldschaal, en eindigen op het erf van de boer.

Ontwikkeling 1: De groei van de wereldbevolking

Beschrijving

De wereldbevolking groeit tot ca. 9 miljard zielen in de wereld. De voedselvoorziening voor al die mensen zet druk op de landbouw. De productie per hectare zal verhoogd moeten worden. Daar zijn ook nog veel mogelijkheden toe in veel landen. Aan de andere kant lijken technologische innovaties nog wel degelijk nodig om de vereiste hoeveelheid voedsel te produceren – en het blijft onzeker of we die kunnen realiseren. Het systeem is kwetsbaar. Water is in veel regio's een probleem, bijvoorbeeld in China. Graanproductie is afhankelijk van een beperkt aantal soorten, hetgeen de impact van ziekten kan versterken. Het is de vraag of de aarde het huidige voedingspatroon in het Westen aankan op het moment dat dat wordt overgenomen in andere delen van de wereld.

Betekenis

De eerste consequentie voor Overijssel lijkt voornamelijk te zijn dat de voedselprijzen soms enorm kunnen stijgen en sterk fluctueren. Op het moment dat er in een belangrijke graanschaar van de wereld, bijvoorbeeld door het weer, een misoogst is – merkt de hele wereld dat. Op het voor Overijssel belangrijkere gebied van melk was er sprake van dergelijke schommelingen toen er in China schandalen waren over de veiligheid van melkpoeder voor baby's.

Voor Overijssel betekent de stijgende wereldbevolking waarschijnlijk een stijgende vraag naar zaden, moederdieren en fokmateriaal.

De toenemende wereldbevolking lijkt het best te passen bij het wensbeeld 'plankgasboer'. Als er een angst is voor tekorten zal de nadruk op volumegroei zijn. De prijzen zullen ook stijgen. De vraag is daarbij echter of de prijzen van de landbouwgrondstoffen – diervoeding bijvoorbeeld – niet harder zullen stijgen.

Ontwikkeling 2: Extra concurrentie van buiten-Overijsselse landbouwmarkten

Beschrijving

De mogelijkheden van conservering van voedsel groeien. Het is helemaal niet meer nodig om bederfelijke waren snel naar Europa te brengen. Dat kan ook met langzame – milieuvriendelijke, goedkope – schepen. Hierdoor wordt de concurrentie met landen als Brazilië groter.

Daarnaast ontwikkelen vroegere landbouwgrootheden – Oekraïne, Polen – zich. De grond is er vruchtbaar maar vooral: er is heel veel van. Zeer grootschalige boerderijen zullen tegen kosten kunnen produceren waar Nederland niet tegen op kan.

Aan de input kant van de keten zal er een strijd komen om de productiemiddelen. Van alle niet-natte krachtvoer in Nederland is bijvoorbeeld 87% afkomstig uit het buitenland. De stromen landbouwgrondstoffen naar Nederland zullen duurder worden, en afnemen. Met de toenemende welvaart buiten Europa ontstaat er immers een markt voor de grondstoffen in de landen zelf.

Betekenis

De Nederlandse agro-industrie zal zich in deze nieuwe situatie waarschijnlijk goed redden⁶. Bedrijven aan de bovenkant van de toegevoegde waardeketen van het agrocomplex zijn de afgelopen jaren minder afhankelijk geworden van de nationale landbouw. Een bedrijf als VION realiseerde in 2009 maar 11,5% van zijn omzet in Nederland, en Friesland Campina in dezelfde periode maar 28,8%. Het zijn juist deze bedrijven die de grootste toegevoegde waarde van het agrocomplex aan de nationale economie realiseren. De bijdrage van de primaire landbouw aan de economie in Overijssel is beperkt, ca. 3%. Bij de primaire landbouw zal de verschuiving van het economisch zwaartepunt in de wereld grotere gevolgen kunnen hebben.

Terecht wordt gezegd dat Nederland goede condities kent voor de landbouw: een goede infrastructuur, vruchtbaar land, excellente kennisinfrastructuur. De voedselveiligheid is in Nederland bijvoorbeeld beter verzekerd dan in veel andere landen. En bestuurlijke instabiliteit zal er waarschijnlijk voor zorgen dat de concurrentie van veel landen nog wel even op zich zal laten wachten. Dit gezegd hebbende, past de constatering dat wat met de maakindustrie in Nederland is gebeurd, ook in de landbouw kan gebeuren.

⁶ Zie G. Boosten Spanningsbogen op Weg naar het toekomstbeeld van de landbouw in 2020/2030, 2010; www.trendbureauoverijssel.nl.

Wil wensbeeld 'Plankgas' kans van slagen hebben, dan zal de Overijsselse landbouw zich moeten specialiseren; een toegevoegde waarde creëren die anderen niet – of niet zo snel - kunnen leveren. Dat is feitelijk al de praktijk in de niet-beschermden markten in Nederland. De vraag is of de akkerbouw en veeteelt die slag ook kunnen maken – en in hoeverre ketenpartijen en boeren daarbij willen samenwerken.

Ontwikkeling 3: Opschaling binnen het agro-complex

Beschrijving

De Overijssel primaire productie wordt door voor pm % afgenomen door pm bedrijven. Er vindt een opschaling plaats in de melkverwerking, bij de veevoerbedrijven, en bij de slachterijen.

Betekenis

Dit kan leiden tot betere milieuprestaties. Weliswaar moet er meer gereden worden, maar daar staat tegenover dat er ook meer geïnvesteerd wordt in milieuhygiënische omstandigheden.

De opschaling leidt tot een sterkere sector, die op de wereldmarkt kan concurreren. Aan de andere kant kan de afhankelijkheid van de boeren als primaire producenten wel groter worden. Er zijn ook afnemers die boeren die grote volumes aanleveren meer betalen dan boeren die minder volumes aanleveren. Dit is een trend die het omgevingsgerichte boeren moeilijker maakt.

Ontwikkeling 4: Technologische innovaties⁷

Beschrijving

Technologische ontwikkelingen kunnen de 'licence to produce' van de huidige landbouw vergroten, en ze kunnen ook tot nieuwe producten leiden.

De nano- en gentechnologie worden wel gezien als de twee opvolgers van de informatietechnologie – de ontwikkeling die de afgelopen decennia tot de drijver van grote economische ontwikkeling is geweest. Nanotechnologie kent een wijde range van toepassingen, van verpakkingen tot dier- en plantgezondheid. Gentechnologie is een vergelijkbare tak van wetenschap met een – uiteraard - zeer grote hoeveelheid toepassingen in de landbouw.

Technologische innovaties maken precisielandbouw mogelijk, waardoor er minder emissies kunnen komen. Er is een verdere robotisering van de landbouw mogelijk, waardoor de tekorten op de arbeidsmarkt wellicht ietwat gelenigd kunnen worden. Aquacultuur en onderzoek naar kunstvlees en vleesvervangers zijn 'hot topics'.

Deze innovaties zullen vaak tot maatschappelijke debatten leiden. Europa heeft al een duidelijk ander standpunt over bijvoorbeeld gentechnologie dan andere handelsblokken.

Betekenis

De technologische innovaties kunnen precies dat voordeel voor Overijsselse bedrijven betekenen die noodzakelijk zijn om wèl op de wereldmarkt te blijven concurreren. Door productinnovatie, of door slimme manieren van produceren. Daarnaast kunnen technologische innovaties uiteraard ook voor de omgevingsgerichte landbouw ingezet worden.

Een aantal van de genoemde (nano-, gen-)opties vereisen nog maatschappelijke discussie. Daarin hebben overheid, wetenschap en bedrijfsleven elkaar nodig. Daarnaast gaat technologische innovatie vaak veel langzamer dan gedacht omdat de maatschappelijke instituties er nog niet aan toe zijn. De Overijsselse spelers kunnen elkaar ongetwijfeld ook vinden bij de versnelling daarvan.

Technologische innovaties zijn vaak gericht op productieverhoging en gelieerd aan het 'plankgasboeren', maar dat is uiteraard niet per definitie het geval. Er worden ook nieuwe technologieën bedacht om het omgevingsgericht boeren makkelijker te maken. Er is een trend van 'decentralisering' van techniek gaande. Denk aan de decentrale energiewinning, smart meters die precisielandbouw mogelijk maken, lokale raffinage naar analogie met het decentrale 'afbakken' van brood bij de Bakker Bart ketens.

⁷ Gebaseerd op 'Technologische Verkenningen Agrosector', WUR, 20pm

Ontwikkeling 5: De biobased economy: biomassa kans voor de landbouw?

Beschrijving

De 'biobased economy' komt er aan. Wat voor een impact zou dat kunnen hebben voor de Overijsselse landbouw? We nemen biobrandstof als voorbeeld. De groeiende vraag c.q. wettelijke verplichting tot de benutting van groene energiebronnen betekent dat biomassa een belangrijke grondstof wordt. De vraag is: wie gaat daar geld aan verdienen?

Het winnen van grondstoffen en energie uit mest vraagt om een getrapte verwerking. Door vergisting haalt de energie uit de mest en vervolgens, door toepassing van andere technieken, worden de stikstof-, kali- en fosfaatverbindingen teruggewonnen. Het kweken van algen in combinatie met vergisting en WKK is een alternatieve verwerkingswijze van mest. Deze twee verwerkingsketens vragen nieuwe deskundigheid in de landbouwsector om technieken voor mestverwerking toe te passen of om algen te kweken en de beschikbaarheid van land om de vergisters, installaties of algenkweekvijvers aan te leggen. Daarnaast is het zo, dat meervoudige (cascade) verwerking van biomassa waarschijnlijk eerder concurrerend kan zijn dan de directe omzetting van biomassa tot brandstof; de preferente keten voor benutting van biomassa is daarom food-feed-chemicals-energy. Dit vraagt om een andere aanpak dan biomassa rechtstreeks in een oven of motor om te zetten tot energie; een proces waarbij veel van de waardevolle grondstoffen verloren gaan.

De verwerking van biomassa tot grondstoffen voor de (chemische) industrie en energie is een opkomende bedrijfstak die veel verwantschap heeft met de (chemische) procesindustrie. Stroom, productieprocessen, complexiteit, schaal, kennis, competenties en investeringen zijn massief en sterk afwijkend van de processen op de boerderij om efficiënt voedsel te produceren.

Betekenis

Het is niet vanzelfsprekend dat de landbouw met vele kleine zelfstandige ondernemers de meest aangewezen bedrijfstak is om biomassastromen te verwerken en verwaarden. De eerste spelers buiten de landbouwsector manifesteren zich met plannen en investeringen om grootschalig biomassa te gaan verwerken. Bedrijven als DSM, Essent en partijen in Energy Valley kijken naar de mogelijkheden van grootschalige vergisting en benutting van het biogas voor energie of grondstof voor chemie.

Met betrekking tot de nieuwe biomassastromen is de uitdaging voor de landbouw te komen tot partnerships met de proces- en afvalverwerkende bedrijven om te kunnen meeprofiteren van toenemende vraag. Kijkend naar de aard en omvang van de genoemde bedrijven zijn partnerships op boerderijniveau (met meer dan 70.000 bedrijven) onwerkbaar. De sector zal collectief een oplossing voor dit partnership moeten vinden; we zagen dit in het verleden wel gebeuren met melk- en vleescoöperaties, maar nog niet voor mest.

Ontwikkeling 6: Het Europese landbouwbeleid

Beschrijving

Nederland heeft ingezet op een nieuw landbouwbeleid waarbij maatschappelijke diensten de hoogte van de bedrijfstoelage uit het GLB bepalen. Concreet zou dit betekenen dat bedrijven die in maatschappelijk waardevolle gebieden liggen een grotere toelage krijgen, en er daarnaast ook toelagen zijn voor boeren die niet gebiedsgebonden diensten leveren rond bijv. dierenwelzijn. De concrete uitwerking van deze verdeelsleutel is nog onbekend – en zou voor Overijsselse boeren nadelig kunnen uitpakken. De essentie van de Nederlandse insteek bevordert het omgevingsgerichte boeren. Er komt overheidsgeld voor landschapsdiensten.

Recent zijn de signalen echter dat de Nederlandse insteek slechts mondjesmaat door de Europese overheid wordt overgenomen, en dat de komende jaren toch grotendeels de oude systematiek zal worden gehandhaafd.

Hoe e.e.a. ook vorm krijgt, zeker is dat de financiering van het omgevingsgerichte boeren vanuit de overheid in de toekomst onzeker is.

De veronderstelling dat de overheid structureel langdurige contracten zal tekenen voor natuuronderhoud is – hoe rationeel dat ook zou zijn uit oogpunt van langere termijn beleid – vooralsnog een wissel op onzekere toekomstige besluitvorming.

Overigens kunnen onzekerheden in het Europese landbouwbeleid ook het 'plankgasboeren' stevig dwars zitten. Op het moment dat de derogatie niet verlengd wordt, bijvoorbeeld, zal de Overijsselse boer aan strengere milieu-eisen moeten voldoen.

Betekenis

Waarschijnlijk krijgen de Overijsselse boeren minder gelden vanuit het GLB. Dit geldt voor alle boeren. Voor de plankgas boeren kan het betekenen dat zij voor productieverhoging kiezen of (zie 2)) voor specialisatie. Voor de omgevingsgerichte boeren betekent het dat zij de markt moeten gaan verkennen – het liefst zonder subsidies. Er zal 'nieuw geld' moeten worden gemaakt.

Ontwikkeling 7: Nieuwe wensen van de consument

Beschrijving

De consument maakt zich zorgen over de kwaliteit van het voedsel, de eigen gezondheid en de omgeving. De vraag naar biologische producten in de supermarkt stijgt al jaren sterk (hoewel dit nog steeds een kleine markt is: ca. 3%). Deze trend zal zich doorzetten op het moment dat Europa Amerika volgt en obesitas een nog groter probleem gaat worden. De roep om goed voedsel zal sterker worden. Er komen nieuwe eisen aan producten en de manier waarop ze geproduceerd worden. De bovenkant van de markt reageert daar op: denk aan de reactie van de C1000 op de actie van Wakker Dier, en het Rondele-ei van Albert Heijn. Een bedrijf als Unilever stelt duurzaamheid centraal in zijn strategie voor de toekomst⁸.

Betekenis

De nieuwe eisen van de consument worden voor de primaire landbouw vertaald in randvoorwaarden bij de schaalvergroting en de rationalisatie van producten. Het is niet zonder meer zo dat buitenlandse producenten met dezelfde eisen te maken krijgen. Dit betekent dus concurrentienadeel voor de Overijsselse boeren.

Deze ontwikkeling in de eisen van de consument is een kans voor het omgevingsgerichte boeren. De vraag daarbij is wel hoeveel de klant extra wil betalen voor zijn nieuwe eisen – de kans bestaat ook dat de eis er komt zonder dat er 'boter bij de vis' wordt gedaan. Er is daarbij een verschil tussen die zaken die de consument direct raken, zoals de eigen gezondheid, en die zaken die meer te maken hebben met de wijze van productie: dierenwelzijn, milieubewustheid, etc.

Ontwikkeling 8: De stadsmens rukt op

Beschrijving

Nederland is een stad met flinke parken er tussen. En de stadsbewoners gaan steeds meer in de parken wonen en werken.

Betekenis

Deze ontwikkeling betekent dat de cultuur van dorpen en het landelijk gebied verandert. Dat betekent dat de economie van de dorpen en het landelijk gebied verandert. En het betekent dat het vanzelfsprekende omgaan met de lusten en lasten van de landbouw vermindert. Boeren zijn in economisch opzicht niet meer de drager van een gemeenschap. Juist doordat veel boeren spelers op een wereldmarkt zijn geworden, verliezen zij de economische binding met het dorp.

---

⁸ Zie NRC pm

Ontwikkeling 9: De smaller wordende economische basis van de multifunctionele landbouw

Beschrijving

Er wordt veel verwacht van de multifunctionele landbouw. Er zijn ook veel bedrijven die iets aan verbreding doen (opgevat als die activiteiten die iets met de agrarische activiteit te maken heeft, maar meer behelst dan alleen het voortbrengen van agrarische producten, zoals landschap, zorg, of recreatie – het gaat hier derhalve niet om inkomens die boeregezinnen verkrijgen uit niet-agrarische activiteiten). Toch zijn er maar mondjesmaat pogingen gelukt om de consument van bijvoorbeeld natuur of landschap te laten betalen. De consument in de stad verwacht kennelijk nog steeds gratis landschapsinrichting en onderhoud, terwijl deze wel meer en meer betrokken wil worden bij de inrichting, gebruik en functies van dit landschap zelf. Bovendien is veel van het inkomen uit verbrede activiteiten afhankelijk van overheidssubsidies; denk aan landschap of zorg (via de WMO). Dat zijn inkomsten die voor boeren onzeker zijn in tijden van bezuinigingen.

Betekenis

Een aanzienlijk deel van de Nederlandse bedrijven doet 'iets' aan verbrede activiteiten: recreatie, verwerking, huisverkoop, zorg, stalling, natuur, energie: rond de 18%. In Overijssel is dat aandeel overigens lager: 11%. De productiewaarde kan per bedrijf zeer substantieel zijn, maar is over het geheel genomen betrekkelijk gering: op nationaal niveau ca. 500 mln Euro. Terwijl de totale productiewaarde van de Nederlandse primaire landbouw ongeveer 22 mld Euro bedraagt. De verbrede landbouw staat derhalve voor zo'n 5% van de productiewaarde. Als het door Ecorys berekende marktpotentieel van 1,5 à 4,5 mld wordt gerealiseerd, dan is deze waarde zeker veel substantiëler, maar nog steeds kleiner dan de die van de productielandbouw. Met andere woorden, verbreding heeft het businessmodel voor het boerenbedrijf nog niet substantieel beïnvloedt, terwijl de verwachting van het concept voor de toekomst zeer hoog zijn⁹. Veranderingen van het businessmodel in de toekomst, waarbij inkomsten uit verbreding substantieel bijdragen aan het bedrijfsresultaat vergen een fundamentele verandering in de dienstverlening, waarbij de stedeling als consument aangeeft hoe het landschap te gebruiken en dus ook de eisen voor inrichting vastlegt en de boer deze diensten tegen een reële vergoeding levert. Tot die tijd zal de levering van producten binnen het agrocomplex de belangrijkste (en vaak de enige) bron van inkomsten blijven.

Betekenis

Er zijn zeer veel initiatieven op het gebied van de multifunctionele landbouw¹⁰. Deze hebben vaak veel meer dan alleen economische betekenis. Effecten op het landschap, de leefbaarheid en vitaliteit van het gebied, het welzijn van mensen zijn er ook. Er wordt ook wel op gewezen dat verbrede landbouw wel eens een voorwaarde zou kunnen voor de 'licence to produce' zijn van het productiebedrijf. Toch lijkt het voor de multifunctionele landbouw wenselijk als de economische drager wat steviger zou kunnen worden gefundeerd. Hierbij speelt het onderscheid tussen diensten die meer collectieve goederen opleveren (landschap, waterbeheer, natuur) en diensten die tegen een marktprijs kunnen worden verkocht (bijv. recreatie, streekproducten, zorg) een belangrijke rol.

⁹ Zie bijv. SER Kansen voor het platteland

¹⁰ Dynamiek en Robuustheid van de Multifunctionele Landbouw, Rapportage fase 1: Stand van Zaken

Ontwikkeling 10: De individualisering van de boer

Beschrijving

Lange tijd deden boeren ongeveer hetzelfde¹¹. De afgelopen decennia is daar verandering gekomen. Er is een differentiatie gekomen tussen boeren die primair voor de productie gaan, en boeren die meer voor de omgevingsdiensten zijn gericht. Daarnaast is er nog een hele groep boeren die hun voor hun levensonderhoud voor een groot deel afhankelijk zijn van inkomsten die niets met de agrarische productie te maken hebben¹². Dat kan van alles zijn: van arts tot wethouder, van schoonheidsspecialist tot docent.

Er kleeft nadrukkelijk ook een sociaal aspect van deze ontwikkeling. Boeren vergt veel van een mens. Het gezins- of familiebedrijf zijn daarbij heel robuust: men kan elkaar tijdelijk vervangen als één man of vrouw tijdelijk uitvalt. Maar daar zijn wel grenzen aan. Schaalvergroting betekent vaak hoge schuldenlasten en zeer hard werken. De omgeving van de boer, het gezin, en de boer zelf moeten dit willen. De toenemende contacten tussen boeren en burgers maken duidelijk dat een ander leven heel wel tot de mogelijkheden behoort. Dit is één van de redenen waarom kinderen het bedrijf van hun ouders niet meer overnemen.

Betekenis

Deze ontwikkeling maakt het vooral voor organisaties die te maken hebben met 'de sector' lastiger opereren. Dat geldt voor de overheid, maar bijvoorbeeld ook voor organisaties als LTO en bedrijven. Zij moeten rekening houden met een grotere variëteit aan wensen en meningen.

De ontwikkeling zou er toe kunnen leiden dat de verwachte schaalvergroting in de landbouw in mindere mate plaatsvindt. Weliswaar zullen er meer stoppers zijn, waardoor de schaalvergroting meer kans maakt. Aan de andere kant zijn er ook boeren die doorschaling niet als aantrekkelijk alternatief zien, en toch blijven boeren. Op dat moment blijft een groter dan verwacht aantal landbouwbedrijven bestaan waar het inkomen in belangrijke mate door andere dan agrarische activiteiten wordt gegenereerd. Deze bedrijven kunnen robuust zijn omdat zij niet 'op één paard wedden'. Op het moment dat de voedselprijzen dalen, kan een andere poot van het bedrijf het inkomen zekeren.

---

¹¹ Deze stelling wordt gerelativeerd in Ploegsma, De Virtuele Boer, pm, waarin wordt beargumenteerd dat boeren al heel lang verschillende productiestrategieën hebben.

¹² Oostindie en Van Broekhuizen, Landbouw en Platteland in de Wolden, WUR, 2004 geeft een imposant overzicht van beroepen die door boerengezinnen worden uitgeoefend in een streek die niet wezenlijk verschilt van Overijssel.

Agenda van de Toekomst

In de landbouw komt de wijde wereld samen op één plek. En dat geeft spanning. De boer heeft te maken met een markt die steeds globaler en concurrerender wordt. En hij heeft te maken met zijn beesten, zijn planten, zijn stal, zijn partner, zijn burens en zijn omgeving. En daar moet het evenwicht in gevonden worden. Boeren kiezen daarbij voor verschillende ontwikkelstrategieën.

Er verandert veel de komende jaren. De wereld verandert: opkomende economieën, ander EU/beleid. De plek verandert. Het is daarbij niet duidelijk dat één van beide wensbeelden de toekomst 'heeft'. Het is best mogelijk dat de trend naar schaalvergroting zich in Overijssel versterkt zal doorzetten. Dat boeren de sprong zullen maken van familiebedrijf naar een onderneming met vreemd kapitaal. Aan de andere kant is het ook mogelijk dat de trend naar schaalvergroting doorbroken wordt. Meerdere van de genoemde 10 ontwikkelingen kunnen (gecombineerd) daar op uitkomen. Denk bijvoorbeeld aan een afbouw van EU-subsidies gecombineerd met versterkte concurrentie uit het buitenland en een grotere weerstand tegen het plankgasboeren binnen Overijssel. Vooral de laatste factor is onvoorspelbaar en kan sterk zijn, en dat hangt ook samen met het opnieuw optreden van veeziektes of gifschandalen. En tot slot is het mogelijk dat het omgevingsgerichte boeren uiteindelijk niet gaat aanslaan omdat er onvoldoende manieren gevonden worden om voldoende structurele inkomsten te genereren.

Hoe de uitkomst er ook uitziet, het is spannend tussen die twee polen van de wereld en de plek. Hoe kunnen we er voor zorgen dat de boer niet vermorzeld wordt binnen het spanningsveld? Dat de Overijsselse landbouw robuuster de toekomst tegemoet gaat? De volgende opgaven lijken belangrijk:

1) Innovatie: boeren en het agro-complex

Schaalvergroting en efficiencyverbetering zijn de afgelopen jaren de methode geweest om kosten te besparen en de winstmarge op de productie in stand te houden. De boer heeft te maken met nieuwe ontwikkelingen waardoor deze strategie steeds meer kapitaal gaat vereisen. Consumenten stellen nieuwe eisen aan de producten en de productiewijzen. Deze worden door de winkelketens doorvertaald als eisen aan boeren. Omwonenden stellen eisen aan de productiewijzen om redenen van veiligheid. Het tekort aan arbeidskrachten vereist mechanisering. Milieueisen vragen ook extra investeringen. Deze ontwikkelingen komen bij de boer terecht in een omgeving die competitief en globaal is: nieuwe landen worden rijker, ontwikkelen een landbouwsector, en grondstoffen zullen duurder worden door de extra vraag. De afnemers van de landbouwproducten zijn vaak globaal opererende bedrijven binnen het agrocomplex. De traditie van de corporaties staat nog, maar de corporaties stellen zich in toenemende mate als klant van de boeren op, en minder als vertegenwoordigers van de boeren. Deze ontwikkelingen leggen de risico's van het boeren betrekkelijk eenzijdig neer bij de boeren. De mondiale concurrentie kan Nederland alleen voor blijven door innovatie, door producten te maken met hogere toegevoegde waarde. Deze strategie is door bijvoorbeeld Friesland Campina al jaren geleden geformuleerd, maar bestaan er niet nieuwe niches waar boeren kunnen profiteren van de toegevoegde waarde hogerop in de keten? Dit vraagt nadrukkelijker contact met de klant; het vraagt om vraaggericht produceren, om nieuwe concepten. Het vraagt ook om kapitaal. Samenwerkingsverbanden tussen boeren, wellicht door de overheid gestimuleerd, zouden Overijssel een proeftuin kunnen maken van nieuwe landbouwproducten. Het kan daarbij bijvoorbeeld gaan om regionale voedselstrategieën waarbij grotere stedelijke consumenten (ziekenhuizen, overheidsinstanties) het eten vanuit de omgeving betrekken, of samenwerkingsverbanden rond de productie van biomassa. Maar dit zijn slechts voorbeelden.

2) Innovatie: het agrocomplex, kennisinstellingen en de overheid

Met Wageningen en Twente naast de deur heeft Overijssel een ideale uitgangspositie om zeer kennisintensief te boeren. De vertaalslag naar de praktijk, naar werkende en betere productiewijzen of winstgevende producten, is vaak lastig. De overheid heeft hier in precompetatieve sfeer een verantwoordelijkheid. Bedrijven zijn aan zet wanneer het echt om 'businesscases' gaat en de concrete producten. De samenwerking op Oost Nederlandse schaal kan een impuls betekenen voor de sector en het landsdeel als geheel. Overigens is het goed mogelijk dat plankgasboeren daarbij met heel andere innovaties bezig gaan dan omgevingsgerichte boeren.

3) De boer-burger relatie

Boeren en burgers zijn een tijd lang wat uit elkaar gegroeid. De boeren onthechten zich van de dorps gemeenschap. Tegenwoordig komen boeren en burgers elkaar weer in allerlei hoedanigheden tegen. In vele verschillende relaties. Soms als goede buur, dan weer als zorg of voedselconsument, of ook als tegenspelers die voor verschillende belangen staan.

De communicatie tussen boeren en burgers zal de komende jaren ongetwijfeld belangrijk zijn. Ze krijgen met elkaar te maken bij discussies rond megastallen, uitbreiding, ziekte-uitbraken, de nieuwe ontwikkelingen in de gen/ en nanotechnologie, de robotisering van de landbouw. Onderzoek geeft aan dat een open houding van boeren meer begrip kweekt bij burgers.¹³ De sector heeft ook al veel geïnvesteerd in de relatie¹⁴. Die opgave zal niet minderen.

4) De landbouw als onderdeel van regionale ontwikkeling

Er lijkt relatief weinig economische dynamiek in het landelijk gebied van Overijssel te zijn¹⁵. En dat zal met de vergrijzing en de krimp in het vooruitzicht niet automatisch anders worden. Dit is niet alleen een probleem voor de boeren van Overijssel – het is een zorgpunt voor de gehele Overijsselse samenleving. Gezamenlijk zou per regio kunnen worden besloten initiatieven om de vitaliteit van het landelijke gebied van Overijssel te stimuleren. Diensten van boeren kunnen daarin, als één van de onderdelen, van betekenis zijn.

5) Keuzes in de ruimtelijke ordening

Hoe gaan we in Overijssel om met de verschillende ruimteclaims die er zijn? Er zijn verschillende strategieën mogelijk. De keuze tussen scheiding en menging is er één van.

Het idee van scheiding is in zijn meest consequente vorm uitgewerkt door Smeets e.a., die de landbouw concentreren in een beperkt aantal high tech agrocomplexen waarvan de kringloop zoveel mogelijk gesloten is. Hierdoor komt veel ruimte vrij, zo is de redenering, voor andere functies: natuur, recreatie, etc. Concentratie van landbouw vergt veel kapitaal, er zijn uiteraard vraagstukken waar e.e.a. zou moeten plaatsvinden, het is de vraag of de oorspronkelijke boerenbedrijven inderdaad verdwijnen, en los van deze praktische vragen is de uitdaging om bij een dergelijke industriële ecologie inderdaad robuuste gesloten kringlopen te maken.

Aan de andere kant van het spectrum staan ideeën om de landbouw juist weer onderdeel te maken van de omgeving. In dat geval gebruikt het boerenbedrijf restprodukten van de omgeving, bijvoorbeeld de stad, en gebruikt de omgeving andersom zowel de produkten als de reststromen van het bedrijf. Je zou hier kunnen spreken van een 'natuurlijke' ecologie. De integratie van het boerenbedrijf in de omgeving krijgt ook vorm doordat de boer verantwoordelijk is voor de natuur, en de stedeling ook kan recreëren in de boerenomgeving. Ook dit beeld kent haken en ogen. Het samengaan van veeteelt en de bevolking betekent meer kans op hinder. Hoe verhoudt deze vorm van landbouw zich met de grootschalige voedselverwerkingsindustrie? Is de economische basis solide genoeg?

Tussen deze wat extremere vormen van scheiding en menging staat Overijssel voor keuzes. De tijd dat het landelijk gebied monofunctioneel was, lijkt voorbij. Er zijn veel typen economische activiteit, los van de landbouw. En binnen de landbouw zijn er veel typen boeren. Misschien moeten we toe naar een binnenstadsplanologie voor het landelijk gebied. In de binnenstad versterken kleine gespecialiseerde bedrijven de grote winkelketens, en voegen musea en open ruimten kwaliteiten toe waar iedereen van profiteert. Is een vergelijkbare benadering mogelijk in het buitengebied? Verhoging van de boermobiliteit is daarbij een mogelijkheid: de boer verhuist naar de plek waar hij de door hem gewenste wijze van produceren kan realiseren.

¹³ B.K. Boogaard, The Socio-Cultural Sustainability of Animal Farming, pm

¹⁴ Er zijn heel veel voorbeelden hiervan, één ervan is bijv Courage.

¹⁵ Zie T. Hermans, Overijssel: rurale valley? Urbane vallei!, 2010

Tot slot: de strijd om de ruimte is bijzonder fel tussen landbouw en natuur. Dat is jammer, alleen al vanwege de hoeveelheid energie die dat kost. Bovendien is het duidelijk dat de sectoren van elkaar kunnen profiteren. Een deel van het natuurbeheer vindt plaats door boeren, en misschien kan dat deel wel vergroot worden. En aan de andere kant wordt de waarde van in ieder geval een deel van de boerenbedrijven ook bepaald door de relatie die het bedrijf heeft met de omgeving. Dat geldt zeker voor bedrijven die op plekken liggen die onaantrekkelijk zijn voor het plankgasboeren. Het loont dan de moeite in die omgeving te investeren.

6) Systeeminnovaties

Er zijn tal van manieren waarop in de landbouw maatschappelijke waarden (kunnen) worden gerealiseerd waarvoor op dit ogenblik niet betaald wordt. Al enige jaren zoeken we naar manieren om het onderhoud van natuur en landschap te laten betalen door de mensen die er van genieten¹⁶. Het innovatieplatform groene ruimte heeft tal van concepten ontwikkeld voor dit type systeeminnovaties. Maar hoewel er uitzonderingen zijn (denk aan de Tubbergse knooperven), komen dergelijke innovaties maar langzaam van de grond. Tegelijkertijd neemt de maatschappelijke druk om vernieuwing in de landbouw te zoeken toe. Overijssel zou zich op kunnen werpen als een proeftuin van een nieuwe manier van (financiering van de) landbouw.

---

¹⁶ Zie bijv. Innovatienetwerk Groene Ruimte, concept Netlandschap